

नवभारत

नोव्हेंबर २०१२

आस्वादक समीक्षा चर्चा
आणि उपयोजन

महानुभवांच्या बहुभाषिक
साहित्याची पार्श्वभूमी

पाठभेदांची कारणमीमांसा

रामेणरामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणातील
आदिकांड व दक्षिणात्य वाल्मीकिरामायणातील
बालकांड यांचा तौलनिक अभ्यास

चिन्ह :
नगनता-चित्रांतली आणि मनातली

प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाई संचालित मासिक

नवभारत

वर्ष ६६। अंक २। नोव्हेंबर २०१२
आश्विन/कार्तिक शके १९३४
वार्षिक वर्गणी ३०० रूपये
या अंकाची किंमत रू. २०/-

या अंकातील लेखांत व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक व प्राज्ञपाठशाळा मंडळ सहमत असतीलच, असे नाही.

नवभारतची भूमिका*

मानवाच्या व मानवसंस्कृतीच्या विकासास व उन्नतीस पोषक होईल अशा प्रकारे महाराष्ट्रीय जीवनाचा व संस्कृतीचा विकास करणे, हे या मासिकाचे ध्येय व उद्दिष्ट आहे.

ध्येयप्रवण व्यक्तींनी स्वोन्नतीच्या हेतुपूर्तीसाठी जे आपले सांस्कृतिक मूल्यमापन ठरविलेले असेल, उच्च वातावरणातील जो अभिजात अनुभव स्वतःच्या साधनेने संगृहीत केलेला असेल, त्याचे दिग्दर्शन हेच संस्कृतिपोषक वाङ्मय होऊ शकते, असा संचालक व संपादक मंडळ यांचा विश्वास आहे.

या मासिकात येणाऱ्या लेखांत कोणत्याही विशिष्ट मताचा, वादाचा, पक्षाचा किंवा पंथाचा प्रचार करण्याचा हेतू नाही.

संचालक व संपादक-मंडळातील सर्व व्यक्ती यांचेही सर्व विषयांत मतैक्य आहे, असे नाही. मानवी जीवनविषयक व सांस्कृतिक मूल्यांसंबंधी सदृश अशा दृष्टिकोणानेच त्यांना एकत्र आणले आहे. तथापि प्रत्येकाचे व्यक्तिवैशिष्ट्य व विचारस्वातंत्र्य यांचा विनाश न होता विकास व्हावा या दृष्टीनेच त्यांचे सहकार्य राहिल. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या नावाने प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखाबद्दलच जबाबदार राहिल.

मासिकात प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक लिखाणात सत्यनिष्ठा, संयम आणि सहिष्णुता असतील अशी काळजी घेतली जाईल.

*नवभारत, ऑक्टोबर १९४७, वर्ष १ ले, अंक १ मधील कै. शंकरराव देव यांच्या 'संचालकांचे मनोगत' मधून.

प्राज्ञपाठशाळामंडळ

अध्यक्ष व विश्वस्त :

सरोजा भाटे

संपादक :

श्री. मा. भावे

संपादक मंडळ :

वसंत पळशीकर, सुधीर रसाळ,
सीताराम रायकर, यशवंत कळमकर

संपादकीय पत्रव्यवहार :

संपादक, नवभारत मासिक,
द्वारा : प्राज्ञपाठशाळा मंडळ,
वाई - ४१२८०३ (जि. सातारा).
फोन : (०२०) २५६७४०९३.

व्यवस्थापकीय पत्रव्यवहार :

घ. वा. जोशी

व्यवस्थापक, नवभारत मासिक

द्वारा : प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, ३१५, गंगापुरी,

वाई - ४१२८०३ (जि. सातारा)

फोन : (०२१६७) २२०००६.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाला अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्य शासन सहमत असेलच, असे नाही.

नवभारत

नोव्हेंबर २०१२

अनुक्रमणिका

-
- महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे
अस्पृश्यता निवारणाचे कार्य ३
- डॉ. भगवान माने
- आस्वादक समीक्षा चर्चा आणि उपयोजन ८
- प्रा. डॉ. गोमटेश्वर पाटील
- भारतीय राज्यव्यवस्थेची स्वातंत्र्यमूलक पुनर्रचना! १५
- श्री. बाबूराव चंदावार
- महानुभवांच्या बहुभाषिक साहित्याची पार्श्वभूमी २२
- प्रा. डॉ. वैशाली भालसिंग
- पाठभेदांची कारणमीमांसा २८
- प्रा. विजया लेले
- रामेणरामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणातील
आदिकांड व दक्षिणात्य वाल्मीकिरामायणातील
बालकांड यांचा तौलनिक अभ्यास ३२
- प्रा. निलेश जोशी
- चिन्ह : नग्नता-चित्रांतली आणि मनातली ३८
- डॉ. सु. र. देशपांडे

रामेणरामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणातील आदिकांड व दाक्षिणात्य वाल्मीकिरामायणातील बालकांड यांचा तौलनिक अभ्यास

प्रा. निलेश जोशी

प्रस्ताविक :-

वेदवेद्य परमपुरुषोत्तम दशरथनंदन श्रीरामाच्या रूपात अवतीर्ण झाले आणि साक्षात वेदच वाल्मीकी मुनींच्या मुखातून रामायणाच्या रूपाने प्रकट झाले, अशी सर्व आस्तिकवादींची पुरातन श्रद्धा आहे. आणि म्हणूनच 'श्रीमद् वाल्मीकीय रामायण' वेदतुल्य प्रतिष्ठा पावले आहे.

याशिवाय महर्षी वाल्मीकी आदिकवी व त्यांचे आदिकाव्य म्हणून रामायण भूतलावरील आद्यकाव्य मानले आहे.

महर्षी व्यासांनी वाल्मीकीयरामायणाचा अभ्यास करूनच पुराणे व महाभारताची रचना केली, असा 'बृहद्धर्मपुराणा'त उल्लेख आढळतो. ^१ त्यामुळे व्यासांनी अनेक पुराणांमध्ये रामायणाचे माहात्म्य वर्णिले आहे. उदा., स्कंदपुराण, ^२ अग्निपुराण, ^३ गरुडपुराण ^४ इत्यादी पुराणांमध्ये रामायण-माहात्म्य, रामायणसार आले आहे.

तर 'राम' हेच ज्यांचे आराध्य, उपास्य दैवत आहे, ज्यास ते स्पष्ट शब्दात म्हणतात-

समर्थं समर्थ करावे। तरीच समर्थ म्हणवावे।

त्रैलोक्यासि पडले ठावे। सामर्थ्य ज्याचे।। ^५

असे समर्थ संप्रदायाचे संस्थापक समर्थ रामदास स्वामी. त्यांनी विविध प्रकारे रामकथेचे महत्त्व प्रतिपादन केले आहे. माणसाला आपल्या भोवताली जनसमुदाय जमवून त्यांच्याशी कथा, गोष्टी करणे आवडते, अशा वेळी समर्थ सांगतात.-

"उदासवृत्तीस मानवे जन। विशेष कथा निरूपण।

रामकथा ब्रह्मांड भेदून। पैलाड न्यावी।।" ^६

१ बृहद्धर्मपुराण, १।३०।४७, ५१, ५५.

२ स्कंदपुराण, उ. खं. १ ते ५ अध्याय

३ अग्निपुराण, ५ ते ३३ अध्याय

४ गरुडपुराण, पू. खं. १४३ वा अध्याय

५ दासबोध

६ दासबोध, १२।१।२६

अर्थात रामकथा केवळ आप्तगणांमध्ये सांगायची असे नव्हे, तर ती सर्वत्र प्रसृत करून साऱ्या ब्रह्मांडात पसरवावी. कारण 'रामकथेचा प्रसार' हा आयुष्याचे सार्थक करणारा मार्ग आहे, असे समर्थांचे प्रतिपादन आहे.

समस्त कथांमध्ये 'समस्तांमध्ये श्रेष्ठ या राघवाची' ^१ असे सांगणाऱ्या समर्थ रामदास स्वामींनी आपल्या बालवयात टाकळी येथे तपश्चर्येच्या काळात वयाच्या १४व्या वर्षी संपूर्ण 'वाल्मीकिरामायणाची' प्रत स्वतःच्या हातांनी लिहून काढली, जी प्रत श्री शंकर देव ऊर्फ नानासाहेब देव यांना 'बीड' येथील मठात सापडली.

त्याच हस्तलिखित पोथीतील 'आदिकांड' व दाक्षिणात्य वाल्मीकिरामायणातील 'बालकांड' यांची तुलना करून समर्थांनी ही लिहून काढलेली प्रत व दाक्षिणात्य प्रत यांच्यातील साम्य-भेद, वैशिष्ट्ये शोधून समर्थांनी ही हस्तलिखित प्रत तयार करताना दाक्षिणात्य प्रतीचा आधार घेतला होता का याचा शोध घेणे, हा मुख्य विषय आहे.

वाल्मीकिरामायणाच्या उपलब्ध प्रती :-

आज वाल्मीकीयरामायणाचे चार पाठ उपलब्ध

होतात.-१) पश्चिमोत्तर शाखीय पाठ

२) वंग शाखीय पाठ

३) उत्तरभारतीय-काश्मिरी पाठ

४) दाक्षिणात्य पाठ

यापैकी 'पश्चिमोत्तर शाखीय वाल्मीकिरामायण', दयानंद महाविद्यालय, संस्कृत ग्रंथमाला प्रकाशनांतर्गत विश्वबंधू शास्त्री यांनी लाहोर येथून प्रकाशित केले आहे, तर वंगशाखीय रामायण 'गोरेशियो' यांनी 'पॅरिस' येथून प्रकाशित केले आहे. भारतात दाक्षिणात्य पाठ अत्यंत प्रसिद्ध पावलेला दिसतो, त्यामुळे गुजराथी प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई, निर्णयसागर प्रेस, मुंबई व गीताप्रेस गोरखपुर

१ युद्धकांड ओवी क्र. १।६

यांनी या दाक्षिणात्य पाठाच्या प्रती प्रकाशित केलेल्या आढळतात.

तुलनार्थ स्वीकृत दाक्षिणात्य प्रत :-

दाक्षिणात्य वाल्मीकिरामायणाची प्रत सर्वत्र प्रचलित व प्रमाण मानली जाते. ही प्रत निर्णसागर प्रेस, मुंबई यांनी इ. स. १९१२ रोजी प्रकाशित केली होती. याच प्रतीच्या आधारावर गीताप्रेस, गोरखपुर यांनी वाल्मीकिरामायणाच्या आज पर्यंत एकूण ३९ आवृत्या प्रकाशित केलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांचीच प्रत स्वीकारून 'बालकांडाचे' समर्थ रामदास स्वामींच्या हस्तलिखित पोथीतील 'आदिकांडाशी' तुलना करावयाची आहे.

समर्थ रामदास स्वामींचे हस्तलिखित

वाल्मीकिरामायण :-

श्री. शंकर देव ऊर्फ नानासाहेब देव यांनी बीड येथील मठात श्री समर्थ रामदास स्वामींनी त्यांच्या बाल वयात 'टाकळी' येथे तपश्चर्येच्या काळात वयाच्या १४व्या वर्षी लिहिलेली 'वाल्मीकिरामायणाची' प्रत सापडली.

ही वाल्मीकीयरामायणाची प्रत संपूर्णपणे उपलब्ध आहे. त्यातील सातही कांडे उपलब्ध होतात. या प्रतीत २४६०० श्लोक असून पृष्ठसंख्या १८२० आहे.

प्रत्येक कांडाच्या अंती समर्थाची "रामेण रामदासेन लिखितम्" अशी नाममुद्रा आहे. म्हणून या हस्तलिखित पोथीचे नामकरण "रामेण रामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणम्" असे केलेले आहे.

हस्तलिखित पोथीचे स्थूल स्वरूप :-

बीड मठातून उपलब्ध झालेली समर्थ रामदास स्वामींची हस्तलिखित वाल्मीकीय रामायणाची पोथी 'समर्थ वाग्देवता मंदिर, धुळे' येथे 'बाड क्र. ६५३' ने सुरक्षित आहे. यामध्ये आदिकांडापासून उत्तरकांडापर्यंत सात कांडे उपलब्ध होतात. त्यांची विभागणी पुढीलप्रमाणे-

कोष्टक क्र. १

अनु.	कांड क्र	कांडाचे नाव	पृ.संख्या	लेखनकाल शक गणनेनुसार
१	१	आदिकांड	७०	१५४४, माघ, शु. १३
२	२	अयोध्याकांड	१४१	१५७१, फाल्गु. कृ. ७

अनु.	कांड क्र	कांडाचे नाव	पृ.संख्या	लेखनकाल शक गणनेनुसार
३	३	अरण्यकांड	१४४	१५४४, माघ
४	४	किष्किंधाकांड	१२२	१५४५, अश्विन, कृ. १०
५	५	सुंदरकांड	७३	१५४५, मार्गशीर्ष, शु. १
६	६	युद्धकांड	२४४	१५४६, वैशाख, शु. ३
७	७	उत्तरकांड	१३२	१५६७, कार्तिक, शु. १०
एकूण पृष्ठसंख्या			९२६	

वरील कोष्टकावरून हे सिद्ध होते की, समर्थ रामदास स्वामींनी प्रथम 'आदिकांड' नंतर 'अरण्यकांड' ही दोन्ही कांडे एकाच वर्षी एकाच महिन्यात लिहून पूर्ण केली आहेत, तर 'किष्किंधाकांड' व 'सुंदरकांड' शके १५४५ या एकाच वर्षात लिहून पूर्ण करून लगेच शके १५४६च्या वैशाखात 'युद्धकांड' पूर्ण केलेले दिसते. त्यानंतर मात्र २१ वर्षांनी 'उत्तरकांड' व त्यानंतर ४ वर्षांनी शेवटी 'अयोध्याकांड' लिहिले आहे.

या लेखनात काळाची तफावत तर आहेच, पण आदिकांड, अयोध्याकांड अशा क्रमाने कांडांचे लेखन झालेले नाही. यावरून असे म्हणता येईल की, समर्थासमोर जी रामायणाची प्रत होती, त्यामध्ये जसे जसे कांडे उपलब्ध झाले, तसे-तसे त्यांनी लिहून पूर्ण केले असावे. अर्थात हा सुद्धा एक स्वतंत्र संशोधनाचा विषय होऊ शकतो.

समर्थाची हस्तलिखित पोथी व दाक्षिणात्य पाठ यांची तुलना :-

"रामेण रामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणम्" यातील 'आदिकांड' व दाक्षिणात्य पाठातील 'बालकांड' यांची तुलना करताना या दोहोतील सर्गरचना, श्लोकसंख्या, सर्गाची नावे, छंदरचना इत्यादी घटकांचा क्रमशः तुलनात्मक अभ्यास पुढीलप्रमाणे-

१) सर्गरचना :-

समर्थांनी बालकांडास "आदिकांड" असे म्हटले आहे. सर्गांच्या समापन वाक्यात म्हणतात, "इत्यार्षे रामायणे आदिकाण्डे..."^१ तर दाक्षिणात्य पाठात "इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे..."^२

१ बाड क्र. ६५३, आदिकांड, पृ. ०४, समर्थ वाग्देवता मंदिर, धुळे.

२ श्रीमद्रामायणीय रामायण (प्रथम खण्ड), गीताप्रेस, गोरखपुर, पृ. क्र. ३२.

असा उल्लेख आहे. समर्थांच्या हस्तलिखित पोथीत वाल्मीकीये आदिकाव्ये, बालकाण्डे हे शब्द आढळत नाहीत, तर दाक्षिणात्य पाठात 'आदिकांडे' हा शब्दप्रयोग कोठेही आढळत नाही. या दोन्ही प्रतीतील श्लोकसंख्या व सर्ग संख्या क्रमशः पुढील कोष्टकात देत आहे.

कोष्टक क्र. २

अनु. क्र.	शीर्षक	रामेण रामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणम् आदिकांडम्	दाक्षिणात्य-वाल्मीकिरामायणम् बालकाण्डम्	फरक
१.	सर्ग	८१	७७	०४
२.	श्लोक	२५०१	२२७०	२३१

वरील कोष्टकावरून स्पष्ट होते की, समर्थांच्या हस्तलिखित पोथीत दाक्षिणात्य पाठापेक्षा ०४ सर्ग अधिक असून २३१ श्लोक अधिक आहेत, आता प्रश्न पडतो की, हे श्लोक पूर्णपणे वेगळे आहेत की, त्यामध्ये पाठभेद आहेत, की अजून काही यासाठी दोन्ही प्रतीमधील सर्ग व श्लोकांची तुलना करणे गरजेचे वाटते, ती तुलना करून जे निष्कर्ष समोर आले, ते पुढील कोष्टकात मांडले आहेत.

२) सविशेष सर्ग व श्लोक संख्या :-

समर्थांच्या हस्तलिखित पोथीतील या 'आदिकांडा'त असे काही सर्ग आहेत ज्यामधील श्लोकसंख्या ही दाक्षिणात्य प्रतीपेक्षा कितीतरी अधिक आहे, तर काही ठिकाणी ही संख्या कमी भरते ते 'सविशेष सर्ग व श्लोकसंख्या' पुढीलप्रमाणे- कोष्टक क्र. ३

अनु. क्र.	सर्ग	रामेण रामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणम् आदिकांडम्, श्लोकसंख्या	दाक्षिणात्य वाल्मीकिरामायणम् बालकाण्डम्, श्लोकसंख्या	फरक
१	३	१५०	३९	१११
२	४	७२	३६	३६
३	९	७१	२०	५१
४	१३	५०	४१	०९
५	३५	५०	२४	२६
६	४५	५९	४५	१४
७	७२	४०	२५	१५
८	७७	५१	२९	२२
९	७८	१६	-	

१०	७९	५०	-	
११	८०	२३	-	
१२	८१	३९	-	
(सर्ग ७८ ते ८१ वगळून) एकूण				२८४

उपरोक्त कोष्टकावरून स्पष्ट होईल की, समर्थांच्या हस्तलिखित पोथीतील श्लोकसंख्या ही खूप अधिक आहे. तिसऱ्या सर्गापासून ७७ व्या सर्गापर्यंत दोन्ही प्रतीमध्ये सर्ग आढळतात, तेव्हा तिथपर्यंत विचार केला तर तब्बल २८४ श्लोकांचा फरक आढळतो. दाक्षिणात्य रामायणात ७७ सर्ग आढळत असल्यामुळे समर्थांच्या पोथीतील पुढील ७८ ते ८१ या चार सर्गांची श्लोकसंख्या १२८ आहे, ती जर यात मिळविली तर हा फरक ४१२ इतका मोठा आढळतो.

याशिवाय समर्थांच्या हस्तलिखित पोथीत दाक्षिणात्य प्रतीपेक्षा कमी श्लोकसंख्या असलेले लहान सर्ग देखील आढळतात, तेव्हा त्यांचा देखील विचार होणे आवश्यक वाटते म्हणून ते पुढील कोष्टकात देत आहे-

कोष्टक क्र. ४

अनु. क्र.	सर्ग	रामेण रामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणम् आदिकांडम्, श्लोकसंख्या	दाक्षिणात्य वाल्मीकिरामायणम् बालकाण्डम्, श्लोकसंख्या	फरक
१	७	१९	२४	०५
२	१६	११	३२	२१
३	२४	१९	३२	१३
४	३१	१९	२४	०५
५	३६	१९	२७	०८
६	५८	०७	२४	१७
७	७०	१९	४५	२६
एकूण फरक				९५

उपरोक्त कोष्टकावरून स्पष्ट होते, की दाक्षिणात्यपाठात देखील श्लोकसंख्या जास्त असलेले सर्ग आहेत. तसेच समर्थांच्या हस्तलिखित पोथीत अत्यंत मोठे उदा., ३रा सर्ग श्लोक १५०, सर्ग आहेत, तसे लहान सर्गही आहे. जसे समर्थांच्या पोथीतील आदिकांडातील ५८ वा सर्ग केवळ ०७ श्लोकांचा आहे, तर तोच सर्ग दाक्षिणात्य पाठात २४ श्लोकांचा आहेत. दाक्षिणात्य पाठातील ७० वा सर्ग ४५ श्लोकांचा असून

समर्थांच्या पोथीत १९ श्लोकांचा असल्यामुळे २६ श्लोकांचा फरक आढळतो आणि हा सर्वात मोठा फरक आहे. एकूण फरक ९५ श्लोकांचा पडतो. तेव्हा हे ९५ श्लोक समर्थांच्या हस्तलिखितात सापडत नाहीत. यावरून तरी असे म्हणता येईल की, समर्थांच्या लेखनाच्या वेळी त्यांच्या समोर दक्षिणात्य रामायणाची प्रत नसावी.

३) सर्गनाम :-

दक्षिणात्य वाल्मीकीयरामायणाच्या प्रतीमध्ये कोठेही सर्गान्ती त्या सर्गाचा नामनिर्देश आढळत नाही, तर केवळ "इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये प्रथमः सर्गः" असा उल्लेख आढळतो. तर याउलट समर्थांच्या हस्तलिखित पोथीत एकूण ८१ सर्ग असून त्यापैकी ८० सर्गांना त्यांच्या-त्यांच्या विषयानुसार नावे दिलेली आहेत. त्यापैकी काही सर्गांची नावे व विषय पुढीलप्रमाणे-

कोष्टक क्र. ५

क्र.सर्ग क्र.	सर्गनाम	सर्गाचा विषय	
१	१	नारदवाक्यं नाम संग्रहसर्गः २	नारद व वाल्मीकींचा संवाद, संपूर्ण संग्रहात्मक
२	२	ब्रह्मगमनम् ३	ब्रह्मदेवांनी प्रकट होऊन रामायण रचण्याची आज्ञा
३	३	अनुक्रमणिका ४	संपूर्ण रामचरित्राचे क्रमाने वर्णन
४	१५	पायसोत्पत्तिः ५	अश्रुमेध यज्ञातून यज्ञीय पुरुषाने पायस देणे.
५	१९	दशरथपुत्रजन्म ६	पायसप्राशनाने राम, लक्ष्मण यांचा जन्म
६	२१	विश्वामित्रागमनम् ७	यज्ञसंरक्षणासाठी विश्वामित्राचे दशरथाकडे येणे.
७	५०	जहल्याशापमोक्षणम् ८	अहल्येचा उद्धार

१ वाल्मीकीय रामायण, पृ. ३२,

२ रा. रा. लि. वा. रा. आदि. बाड क्र. ६५३, पृ. ४,

३ रा. रा. लि. वा. रा. आदि. बाड क्र. ६५३, पृ. ६,

४ रा. रा. लि. वा. रा. आदि. बाड क्र. ६५३, पृ. १०अ,

५ —"— पृ. २२अ,

६ —"— पृ. २५अ,

७ —"— पृ. २६अ,

८ —"— पृ. ४८.

क्र.सर्ग क्र.	सर्गनाम	सर्गाचा विषय	
८	६९	धनुर्गडः १	सीतास्वयंवर प्रसंगी शंकरामुक्त धन्युष्य मोडणे.
९	७५	दशरथपुत्रविवाहः २	राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न यांचा विवाह.
१०	७८	अयोध्यासंप्रवेशः ३	सर्वांचा अयोध्येत प्रवेश
११	७९	भरतस्य मातामह-गृहगमनम् ४	भरताचे मामाच्या घरी जाणे.
१२	८०	भरतस्य दूतागमनम् ५	भरताचे दूत पाठविणे.

अशा प्रकारे सर्व ८० सर्गांना नावे दिलेली दिसतात. तर ८१ व्या सर्गास नाव नसून "इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालचरिते आदिकांडं समाप्तमिति" ६ असे सर्गसमापनवाक्य आहे.

थोडक्यात, सर्गांना दिलेली नावे ही त्यातील विषयास अनुकूल असून समर्थांच्या या पोथीचे हे एक वैशिष्ट्य मानावे लागेल.

४) छंदविशेष :-

सर्व विश्रुत आहे की, रामायण हे 'अनुष्टुभ्' नामक छंदात निबद्ध आहे. महर्षी वाल्मीकींच्या मुखातून क्रौंचवधरूप शोक जो श्लोकाच्या रूपात परिणत पावून बाहेर पडला आणि वेदवाङ्मयेतर प्रथमच छंदप्रयोग असून तो 'अनुष्टुभ्' छंदात झाला.

दक्षिणात्य वाल्मीकीयरामायण व समर्थांचे हस्तलिखित रामायण या दोन्हीमध्ये काही सर्गान्ती अनुष्टुभ् छंदाहून भिन्न छंदांचा प्रयोग केलेला आढळतो, ते श्लोक व छंद पुढीलप्रमाणे-

कोष्टक क्र. ६

क्र.	श्लोक अद्याक्षर	रा.रा.वा.रा.आदि-कांड सर्ग व श्लोक	दा.वा.रा.बालकांड सर्ग व श्लोक	छंदाचे नाव
१	पठन् द्विजो वाग्.	१।१०१	१।१००	उपेंद्रवज्रा
२	उदारवृत्तार्थ.	२।४६	२।४२	वंशस्थ

१ रा. रा. लि. वा. रा. आदि. बाड क्र. ६५३, पृ. ६०,

२ —"— पृ. ६४,

३ —"— पृ. ६६,

४ —"— पृ. ६८,

५ —"— पृ. ६८ अ,

६ —"— पृ. ६९ अ.

अनु. क्र.	श्लोक अद्याक्षरे	रा. रा. लि. वा. रा. आदिकांड सर्ग व श्लोक	दा. वा. रा. बालकांड सर्ग व श्लोक	छंदाचे नाव
३	तदुपगत समास.	-	२।४३	पुष्पिताग्रा
४	इमौ मुनी.	४।७१	४।३५	वंशस्थ
५	ततस्तु तौ राम.	४।७२	४।३६	वंशस्थ
६	तामग्निमभिद.	५।२४	५।२३	इंद्रवंशा
७	तां सत्यनामा.	-	६।२८	इंद्रवंशा
८	तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्र.	७।१९	७।२४	इंद्रवज्रा
९	स तस्य वाक्य	-	१४।६०	उपेंद्रवज्रा
१०	तमुद्धतं रावण.	१४।४३	१५।३३	वंशस्थ
११	तमेव हत्वा सबल	-	१५।३४	वंशस्थ
१२	ततस्तु ताः	१५।२२	१६।३१	वंशस्थ
१३	ततस्तु राजाप्रति	१५।२३	१६।३२	वंशस्थ
१४	तैर्मघवृन्दा.	२०।२१	१७।३७	इंद्रवंशा
१५	इति हृदयसुखं.	२१।२४	१८।५९	पुष्पिताग्रा
१६	इति हृदयमनो.	२२।२०	१९।२२	अपरवक्त
१७	इति नरपति.	-	२०।२८	पुष्पिताग्रा
१८	इति मुनिवचना	-	२१।२२	पुष्पिताग्रा
१९	दशरथनृप.	-	२२।२४	पुष्पिताग्रा
२०	निहत्य तां यक्ष.	-	२६।३६	उपेंद्रवज्रा
२१	तयास राजर्षि	७८।१६	७७।२९	वंशस्थ
२२	स राजवर्यात्म.	८१।३९	-	उपेंद्रवज्रा

वरील कोष्टकावरून स्पष्ट होते की, दाक्षिणात्य शाखीय वाल्मीकिरामायणातील बालकांडात एकूण २१ श्लोकांमध्ये अनुष्टुभ् छंदाचा प्रयोग केलेला नाही, त्याहून वेगळे छंद वापरले आहे. तर समर्थाच्या पोथीत १४ श्लोकांमध्ये अनुष्टुभाहून इतर छंद वापरले आहेत. दोन्ही प्रतींमध्ये मिळून सहा वेगळे छंद वापरले आहेत. अपरवक्त्र, इंद्रवंशा, इंद्रवज्रा, उपेंद्रवज्रा, पुष्पिताग्रा व वंशस्थ असे हे सहा छंद वापरले आहेत, त्यापैकी इंद्रवंशा इंद्रवज्रा, उपेंद्रवज्रा व वंशस्थ हे चार समवृत्त आहेत, तर अपरवक्त्र व पुष्पिताग्रा हे दोन छंद अर्धसमवृत्त आहेत.

यावरून सिद्ध होते की, अनुष्टुभाहून इतर छंदांचा देखील प्रयोग केला आहे.

उपसंहार :-

समर्थ रामदास स्वामींनी स्वहस्ते लिहून काढलेली ही पोथी व त्यातील 'आदिकांड' व दाक्षिणात्यशाखीय वाल्मीकीयरामायणातील 'बालकांड' या दोहोंच्या तुलनेमागील मुख्य उद्देश हा होता, की समर्थांची ही पोथी शके १५४४ म्हणजे इ. स. १६२२ मध्ये लिहून काढलेली आहे. तेव्हा त्यांनी ही पोथी लिहिताना दाक्षिणात्य प्रत वापरली का, तसेच दाक्षिणात्य प्रतीशी त्यातील श्लोक जुळतात का, त्यामुळे त्यांच्यातील साम्य-भेद मांडून या दोन्ही मधील फरक स्पष्ट करून समर्थांच्या पोथीचे वैशिष्ट्य सर्व समाजापुढे आणणे. त्यानुसार उपरोक्त विवेचनातून, संशोधनातून पुढील निष्कर्ष समोर येतात.

निष्कर्ष :-

१) समर्थांनी पहिल्या कांडास 'आदिकांड' म्हटले आहे, तर दक्षिणात्य प्रतीमध्ये 'बालकांड' नावाने प्रसिद्ध आहे.

२) समर्थांच्या आदिकांडात दक्षिणात्य रामायणापेक्षा ०४ सर्ग अधिक आहेत, शिवाय २३१ श्लोक अधिक आहेत, जे दक्षिणात्य पाठात उपलब्ध होत नाहीत.

३) समर्थांच्या आदिकांडातील १५० श्लोकांचा सर्वात मोठा सर्ग असून सर्वात लहान सर्ग ०७ श्लोकांचा आहे.

४) समर्थांच्याच पोथीत प्रत्येक सर्गाला नाव आहे, दक्षिणात्य पाठात सर्गनाव दिलेले नाही.

५) समर्थांच्या पोथीत १४ श्लोकांमध्ये अनुष्टुभाहून इतर म्हणजे इंद्रवंशा, इंद्रवज्रा, उपेंद्रवज्रा, पुष्पिताग्रा व वंशस्थ या ५ छंदांचा वापर केला आहे, तर दक्षिणात्य पाठात २१ श्लोकांमध्ये अनुष्टुभाहून इतर छंद वापरले असून समर्थांच्या पोथीतील ५ छंदांबरोबर सहावा 'अपरवक्त्र' नामक छंद अधिक आहे.

थोडक्यात, समर्थांच्या या आदिकांडाची दक्षिणात्य वाल्मीकीयरामायणाशी तुलना करता स्पष्ट होते की, सर्गनाम, श्लोकांची संख्यात्मक तफावत, तसेच पूर्णपणे नवीन सर्ग व श्लोक आहेत; जे केवळ समर्थांच्या हस्तलिखित पोथीतच सापडतात. यावरून निश्चितपणे 'आदिकांडा'चे लेखन करतांना तरी समर्थांच्या समोर दक्षिणात्य वाल्मीकीयरामायण नसावे. अर्थात त्यावरून आदिकांड समर्थांनी लिहिलेली दिसत नाही. त्यामुळे उर्वरित पश्चिमोत्तरशाखीय रामायण, वंशशाखीय रामायण व कश्मीरीपाठ यांच्याशी तुलना करून मग निश्चित होईल की, नक्की कोणत्या शाखीय रामायणाशी समर्थांची प्रत जुळते किंवा समर्थांनी त्या विशिष्ट प्रतीवरून ही पोथी तयार केली.

पण येथे तरी हीच फलश्रुती म्हणावी लागेल, की दक्षिणात्य वाल्मीकीयरामायणाशी समर्थांचे आदिकांड तंतोतंत जुळत नाही, तसेच त्याहून कितीतरी अधिक समर्थांच्या पोथीत आहे आणि यास २३१ श्लोकांची तफावत प्रमाण आहे. त्यामुळे "रामेण रामदासेन लिखितं

वाल्मीकिरामायणम्" ही प्रत न केवळ महाराष्ट्रासाठी गौरवाची बाब ठरणार आहे, तर रामायणाच्या संशोधनात निश्चित नवीन प्रमाणे, नवीन विचारधारा निर्माण करून भारतामध्ये सविशेष ठरेल. पुढील संशोधक, अभ्यासकांना मार्गदर्शक ठरून ही रामकथा निश्चितपणे ब्रह्मांड भेदून पैलाड जाणारी ठरेल.

संदर्भग्रंथ सूची -

- १) "रामेण रामदासेन लिखितं वाल्मीकिरामायणम्", आदिकांडम्, बाड क्र. ६५३, समर्थ वाग्देवता मंदिर, धुळे.
- २) 'दक्षिणात्यशाखीयं वाल्मीकीयरामायणम्', गुजराती प्रिंटींग प्रेस, मुंबई. १९१३.
- ३) श्रीमद्राजवाल्मीकीयं रामायण, प्रथम खण्ड, गीताप्रेस गोरखपुर, इ. स. २०११, ३९ वी आवृत्ती.
- ४) वाल्मीकिरामायणं तिलकटीकोपेतम्, निर्णयसागर प्रेस, मुंबई. इ. स. १९१२.
- ५) बृहद्धर्मपुराण, संपा. पं. श्रीरामआचार्य, प्रका. संस्कृति संस्थान, बरेली. इ. स. १९८८.
- ६) स्कन्दपुराण, संपा. पं. श्रीरामआचार्य, प्रका. संस्कृति संस्थान, बरेली. इ. स. १९८८.
- ७) अनिपुराण, ५ क्लाइव्ह रॉ, कलकत्ता. इ. स. १९५७.
- ८) गरुडपुराण, ५ क्लाइव्ह रॉ, कलकत्ता. Voll. no. I & II इ. स. १९५७.
- ९) श्री समर्थ ग्रंथ भांडार, पूर्वार्ध व उत्तरार्ध, संग्रहक ल. रा. पांगारकर, प्रका. केशव भिकाजी ढवळे, गिरगाव, मुंबई-४. इ. स. १९२७.

